

<https://doi.org/10.60056/CCL.2024.10.55-71>

Антон НИКОЛОВ¹

Експлоатация на природния свят в българските научнофантастични утопии и антиутопии от социалистическия период

Резюме

Статията разглежда експлоатацията на природния свят и отделните последици от нея така, както те са представени в редица утопични и антиутопични романи от българската научна фантастика през социалистическия период. Първо е отделено внимание на научно-техническите утопии след 1956 г., които представят бъдещия комунистически свят. В тях природата е враг и жертва на човека; има много сцени на екоцид и на свръхиндустриализация, която променя природния облик според човешките желания. Тази експлоатация е видяна като положителна и необходима за строежа на новия човешки свят. Към края на 70-те години на миналия век обаче българската научна фантастика започва да развива по-екологично отношение към природата. Експлоатацията на природния свят се превръща в нещо характерно за антиутопичните текстове и капиталистическите режими, описани в тях, но този път тя е видяна откъм нейната деструктивна страна.

Ключови думи: природа; експлоатация; утопии; антиутопии; социалистически период; научна фантастика

Abstract

Exploitation of the Natural World in Bulgarian Science Fiction Utopias and Dystopias of the Socialist Period

The article examines the exploitation of the natural world and its individual consequences as they are presented in a number of utopian and dystopian novels of Bulgarian science fiction during the socialist period. Attention is first given to the post-1956 scientific and technical utopias that depict the future communist world. In these texts, nature is the enemy and victim of man; there are many scenes of ecocide and of severe industrialisation which changes nature's landscape in accordance with the to human needs and desires. This exploitation is seen as positive and necessary for the construction of the new human world. However, later, towards the end of the 1970s, Bulgarian science fiction began to develop a more ecological attitude towards nature. The exploitation of the natural world became something characteristic of dystopian texts and the capitalist regimes described in them, albeit this time seen in its destructive aspect.

Keywords: nature; exploitation; utopias; dystopias; socialist period; science fiction

Имам за цел в този текст да разгледам експлоатацията на природния свят от човека и ефектите от нея върху нечовешкия живот на Земята така, както те са представени в редица

---

¹ **Anton NIKOLOV** is a PhD student at the Department of Bulgarian Literature at Sofia University St. Kliment Ohridski. The topic of his dissertation is "Visions of the Future in Bulgarian Science Fiction from the 1944-1989 Period". His texts have been published in various publications: *Literaturata*, *Literaturen vestnik*, *Dzyalo* e-journal, *Filologicheski forum* and *Bulgarski ezik i literatura*. His interests are in the field of contemporary Bulgarian literature and fantastic fiction.
ORCID ID : <https://orcid.org/0009-0006-2641-6866>

български научнофантастични текстове от социалистическия период. Уточнявам и че фокусът на изследването ми ще се ограничи най-вече до утопичните и антиутопичните романи. Също така под „експлоатация“ имам предвид начините, по които човекът използва природата като база, която обработва/надгражда посредством различни технологии и създава нов свят, който е по-добър и удобен за него самия. Такъв обикновено е случаят в онези български утопични текстове, които изобразяват победилия комунизъм на бъдещето. Природата обаче може да се експлоатира и без да се строи целенасочено нов земен свят, а мотивацията да се извява в употребата на природните ресурси за лични и класови интереси (предимно парични и властови). Така стоят нещата често при персонажите от капиталистическите строеве. Това, което ме интересува обаче, не е подобна дихотомия. Не толкова за нея искам да говоря, колкото за това, че както в ранните социалистически утопии, които са напълно лишени от екологична съвест и са локализирани предимно през втората половина на 1950-те и първата половина на 1960-те, така и в сравнително по-късно появилите се антиутопии (вече показващи екологично мислене), природата може да бъде определена като жертва. При българската утопия тя е сразен враг, който е подчинен на нуждите и желанията на човека. В съвсем идеологично и оптимистично образцови текстове читателят може да стане свидетел на силно негативно отношение към природата, което е много явно в реториката на персонажите. Допълнително са налични сцени на екоцид, свръхиндустриализация и прекрояване на природния ландшафт и въобще облик според конкретни човешки нужди и желания. При антиутопиите мракобесни и експлоататорски режими също нанасят природата, към чиито интереси са апатични, но в този случай предопределящ фактор е изгодата за определени личности, корпорации и властващи класи. Пак са налични сцени на екоцид, свръхиндустриализация и различни екологични последици от нея. Особено важно е, че експлоатацията на природата в тази категория текстове е отрицателно изобразена, тя е деструктивна и заплашва бъдещето на човечеството. Това при положение, че начините, по които обработват природния свят комунистите и некомунистите, са много сходни по процес и понякога дори по резултати. Много е важно да не се изпуска обаче от внимание, че хронологически утопиите предшестват антиутопиите в българската фантастика. В края на 1970-те и началото на 1980-те екологичната слепота за вредата, която човек може да нанесе на природния свят, се пренася от света на българската комунистическа утопия в измеренията на българската антикапиталистическа антиутопия. Този преход също ме вълнува в настоящия текст.

Първата категория от текстове, които ще разгледам, е научно-техническата утопия, която представя светлото бъдеще, когато комунизмът вече е построен. Става дума за произведения, написани в близките години след 1956 г., като може би няколко думи за тази начална времева

точка няма да са излишни. Годината 1956 е гранична за българската фантастика поради размразяването, позволяващо по-голяма степен на художествена условност в литературата и следователно по-голяма производителност във фантастичните форми, макар че, както казва Людмила Стоянова, научната фантастика до 1965 г. действително се състои от „първи опити да се постави върху чисто идеологическа основа специфичната научнофантастична проблематика“². Почти няма научнофантастични текстове в предния период 1944 – 1956 (с редки изключения като *Кулата на чудесата* (1946) на Е. Коралов и *Тайнствената подводница* (1947) на А. Гуляшки) по всяка вероятност заради политическия момент, който е изисквал друг тип литература, по-близка до реалистичната естетика (така смята и Стоянова³). След Априлския пленум жанрът оживява до известна степен, появяват се повече нови произведения, но те предимно минават изцяло под знака на утопията и идеологически пожеланото бъдеще. Не всичките текстове ситуират сюжетите си векове напред, но всичките се опират на постижения в областта на науката и технологията и са ориентирани към бъдещето в смисъл, че победата на комунизма над капитализма е видяна като неизбежна.

Много е специфично отношението на човека към природата в този тип литература. То впрочем е напълно сходно с това в руската научна фантастика (все пак литературата ни тогава е подвластна на съветските литературни матрици). Леонид Гелер говори за природата в СССР през 1950-те достатъчно точно и обобщително, като ще си позволя един сравнително дълъг цитат:

Традиционно въображението на съветските писатели се подхранва от още един враг: природата. Стихийните сили пречат на изграждането на новия свят. Природата трябва да бъде победена. (...) В съветската мисъл борбата с природата придобива особен метафизичен смисъл. От местните победи хората-завоеватели на природата ще преминат към по-големи, в мащаба на страната, континента, планетата и накрая вселената. Бъдещето е изобразено като верига от завоевания, в хода на които расте силата на човека. (...) В официалната съветска терминология от 1930-те до 1960-те години човекът и природата са диалектически противоположности, преодоляването на които се състои в това, че човекът принуждава природата да му служи. Тя няма стойност сама по себе си⁴.

Думите на литературоведа се отнасят перфектно и към социалистическите научнофантастични утопии в български контекст, както може би ще си и проличи след малко.

² Виж: Стоянова, Людмила. *Преображения на фантастичното в българската проза*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1996, с. 25. [Stoyanova, Lyudmila. *Preobrazhenie na fantastichnoto*. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”, 1996, str. 25].

³ Пак там, с. 24.

⁴ Гелер, Леонид. *Вселенная за пределом догмы*. Лондон: Overseas Publication Interchange, 1985, с. 77-78. [Geller, Leonid. *Vsellennaya za predelami normy*. London: Overseas Publication Interchange, 1985, str. 77-78]. Преводът на цитатите тук и във всички други случаи е мой.

Добра отправна точка в текста ми ще е Любен Дилов, бащата на съвременната българска фантастика и неин най-голям представител според някои⁵, който дебютира в жанра с романа *Атомният човек* (1958 г.). Тази книга авторът през 1979 г. променя значително и издава наново⁶. В първата си версия обаче творбата е парадигматична за социалистическите утопии в българската фантастика. Освен това при този текст има някои от най-фрапантните сцени на екологична слепота, които са налични в българската научна фантастика.

Сюжетът на *Атомният човек* описва сблъсък между остарелия мироглед на западния капиталист със света на бъдещия комунист; американецът Джими Кук се събужда в двадесет и втори век от около двестагодишна анабиоза, прекарана в ледовете на остров близо до Антарктида. Замръзналото, но както се оказва живо тяло, е намерено от американец и българин, Едуард Бентам и Светозар Лазов. Кук, който някога е пропагандирал срещу комунизма, сега трябва да се научи да живее в комунистическата утопия на XXII век. Но не неговият нов живот е важен тук, а Антарктида. Шестият континент се появява като топос в повечето научнофантастични романи от периода, дори и ако става дума само за едно-две изречения. Действително ледената земя се оказва перфектното поле за изява на технологичното всемогъщество на бъдещия човек. Отново и отново в текстовете тя или е променена в по-топъл (следователно по-благоприятен за човека) континент, или е загатнато, че това е нейната бъдеща съдба. Такъв е и случаят с Антарктида в *Атомният човек*, където пет изкуствени слънца грейват над нея и разтопяват ледовете ѝ: „Само за няколко денонощия петте слънца разбудиха Антарктида от вечния ѝ зимен сън“⁷. Ефектът от делото на хората обаче избива в локален екоцид:

Албатросът видя, още когато слизаше да почине върху гребена на някоя вълна, как ужасени, на цели стада бягаха от тези слънца китовете и кашалотите, и морските лъвове, и рибите. Видя да плуват в крайбрежните води умрели от горещината тюлени, а между скалите, там дето започваха преди безкрайните ледници, ту тук, ту там рукава мътни порои вода, които помитаха пред себе си обезумелите тромави пингвини и с шум се изливаха в океана⁸.

Албатросът от описанието в крайна сметка умира, докато бяга от слънцата, и читателите имат шанса да видят твърде амбивалентното, но по-скоро положително отношение на Светозар и Бентам (образци на комунистическия морал) към случващото се:

⁵ Виж: Сапарев, Огнян. *Фантастиката като литература*. София, Просвета, 1990, с. 125. [Saparev, Ognyan. *Fantastikata kato literatura*. Sofia, Prosveta, 1990, str. 125].

⁶ Втората версия е от значителен интерес за изследването, така че ще стигна и до нея.

⁷ Дилов, Любен. *Атомният човек*. София, Отечество, 1979, с. 11. [Dilov, Lyuben. *Atomniyat chovek*. Sofia, Otechestvo, 1979, str. 11].

⁸ Пак там, с. 7.

Някаква огромна бяла птица се откъсна от небето и записва безшумни кръгове из прогизналия от влага въздух. Имаше нещо необичайно и чуждо в нейния полет.

— Ех, защо нямам оръжие! Дали да изтичам?

— Станал си кръвожаден като канибал, Светозаре — усмихна се приятелят му. — Тия изследвания върху нравите на капитализма очевидно ти вредят⁹.

Реакцията на Светозар не е всъщност някакъв остатъчен импулс от империалистичното минало. По-късни ловни сценки в произведението подкопават подозрението, че Дилов може да е вложил някакви симпатии към жертвите на човека. Животът на нечовеците няма стойност, освен като ресурс, който може да бъде експлоатиран за различни цели, включително и за забавление:

— Това е то: ултразвуково оръдие! — възкликна Светозар презрително. — Видя ли как се преобърна като заек? А някога са ги стреляли с вързани за катера харпуни и се е случвало китът, само ранен, с часове да мъкне катера след себе си или дори да го преобръща. Изчезна **романтиката**, братко мой! Сега да убиваш китове е като да играеш на билиард¹⁰.

Ловът на животни, който е станал твърде лесен, все пак продължава и напред в сюжета на *Атомният човек*. По-късно в романа Джими Кук отива на лов в дълбините на океана и там има шанса да наблюдава Марина, жената, по която е хлътнал, да лови раци, като в текстът е детайлизирано убийството им¹¹, без да има намек, че има някакъв етичен проблем в случващото се. Тези сцени обаче ще бъдат прекроени във втората версия на *Атомния човек*, години по-късно, но засега оставам в средата на двадесети век.

Изключително приповдигнат е патосът срещу природата в романа *Земя пред гибел* (1956) на Д. Ангелов, в който човечеството трябва да се справи с идващ към Земята астероид, който може да я унищожи. За произведението Л. Стоянова казва следното: „Димитър Ангелов се опитва да динамизира жанра, да насити равния, незнаещ дисонанси утопичен свят с конфликти и драматизъм“¹². Текстът действително е силно динамичен дотолкова, доколкото героите постоянно са в движение и непрестанно обмислят проекти за машини и работят върху тях. В рамките на 215 страници, по-малко от 12 месеца в сюжета, персонажите успяват да създадат проекти за колонизацията на Луната и Марс, да изстрелят атомни ракети по идващия астероид, да създадат кораб, който може да пътува със скорост от четиридесет хиляди километра в секунда и подобни чудеса. Речи, диалози и мотивационни монолози има много в книгата, но опит за психологическо проникновение в персонажите, отвъд елементарната скица, не е

⁹ Пак там, с. 6.

¹⁰ Пак там, с. 14.

¹¹ Пак там, с. 121.

¹² Стоянова, Л. *Преображения...*, с. 26.

наличен. Основният конфликт е с Космоса, който заема ролята на антагонист, сега след като няма вече капиталисти, а Земята е овладяна. Откроява се отношението към природата в епизода с Великия планетарен съвет, на който всепризнати учени разсъждават относно това, какво да прави човечеството. Учените държат мотивационни речи за бъдещата битка срещу космическите сили, като основна опора на оптимизма им е победата над природните сили, които са наречени неколкократно неразумни и слепи¹³. Победата над едните мотивира победата над другите; очевидно разликата между Космоса и земната природа е сведена донякъде до мащаба, космическата територия е по-голяма, неговите „сили“ по-опасни. Следователно и победата над него ще демонстрира още по-добре неспирното развитие на света на социалистическия човек в пространството и времето.

Това вече победено състояние на Земята, от което се черпят ресурси и сили за новия индустриален свят, е демонстрирано в отделни примери. Сахара е наситена с пълноводни канали, паркове, дворци и подземни атомзаводи¹⁴. Впечатляващо е създаденото Тихоокеанско течение и познатото ни от *Атомният човек* разтопяване на Антарктида, вследствие на изтласкана топла вода към Арктика¹⁵. Прави интересно впечатление и Планетарният резерват, от една страна, тук е демонстриран опит да се покаже, че човек все пак може да е благосклонен към природата, веднъж след като Земята е овладяна, от друга страна, всички животински видове са натъпкани в един резерват, пък макар и много голям (два милиона квадратни километра), ограден с електрическа стена. Изтребление на видове има, при това целенасочено, но само на „по-смъртоносните скорпиони и паяци, чумните бълхи и маларичните комари“¹⁶. В началото на книгата е споменато и как „вредните насекоми са отдавна унищожени, пчелите са без отровна жила“¹⁷.

За разлика от при *Атомният човек*, тук отношението към победения противник е малко по-обрано, може да се каже, че природата е обезопасена и играе ролята на скопен опонент. Липсват несдържани описания на екоцид (поне отчасти и защото действието се развива в по-далечното бъдеще, а той сигурно вече се е случил в миналото), но иначе и тук технологичният свят на човека се налага върху природния, като самото ниво на технологическо овладяване на природните ресурси е маркер за прогреса на човечеството.

¹³ Виж: Ангелов, Димитър. *Земята пред гибел*. София, Народна култура, 1956, с. 36-39. [Angelov, Dimitar. *Zemyata pred gibel*. Sofia, Narodna kultura, 1956, str. 36-39].

¹⁴ Пак там, с. 47.

¹⁵ Пак там, с. 84.

¹⁶ Пак там, с. 48.

¹⁷ Пак там, с. 25.

Отношението към природата не е много по-различно и в други утопии от периода. Ще се спра и върху малко по-късно издадения роман – *Победителите на Аякс* (1959) на Г. Марков. Сюжетът не е основно концентриран върху описанието на бъдещия комунизъм, но все пак не го пропуска и човечеството е в много отношения дори по-развито технически от версиите си в предните две разгледани произведения. То може да пътува със скорост почти равна на светлината и е направило множество космически станции из Слънчевата система. Преди героите да предприемат своята космическа експедиция до планетата Аякс, където се развива и повечето от действието в историята, Марков все пак се спира върху бъдещата утопия и текстът бързо описва владението на човека над природата. Пак основен пример в тази посока е разтопяването на ледовете, само че вместо Антарктида е размразена Гренландия: „Огромната сила на атомната енергия беше впрегната, за да стопи ледовете и промени климата на бялата пустиня“¹⁸. По-късно в сюжета не е пропуснато да се спомене и че полярните животни се ловуват в специални ловни зони: „В Гренландия, в моя подземен кабинет, има една тигрова кожа и две от бели мечки! Хера ги уби в последния лов“¹⁹. Показателен за философията на бъдещия комунист е и коментарът на професор Дюма относно некултивираната природа на Аякс:

Човек би организирал, би разпределил живота в тази планета, би го направил по-справедлив, по-сигурен, по-красив! Аз не виждам никакъв смисъл в тази дивотия, щом като тук не съществува човекът!²⁰.

В цитирания по-горе откъс от Марков си личи, че човекът се възприема като владетеля на природата (земна или друга) и ще я използва, както намери за добре. Дори и при сблъсък с непозната извънземна природа комунистът на бъдещето възкликва: „И тука ще стане рай! Ако бъдеш здрав, да дойдеш след десетина години, ще видиш само алеи!“²¹. Само алеи...

Продължавам с утопиите и по-точно *Младите столетници* (1960) на С. Волев, където пак е налична обиколка на чудесата в бъдещия комунистически свят, този път в далечната 2015 г. И в този текст присъства обиколка на социалистическия свят и оглед на неговите чудеса (новите изобретения), които са сходни на описаните от предните романи; с помощта на множество солеиди, големи електрически крушки, които използват *светещ газ* и са прикрепени върху грозд с неподвижни стратостати Антарктида е стопена и превърната в Нова Земя²². На

¹⁸ Марков, Георги. *Победителите на Аякс*. София, Народна младеж, 1959, с. 48. [Markov, Georgi. *Pobeditelite na Ayaks*. Sofia, Narodna mladezh, 1959, str. 48].

¹⁹ Пак там, с. 190.

²⁰ Пак там, с. 216.

²¹ Пак там, с. 142.

²² Виж: Волев, Стефан. *Младите столетници*. София, Български писател, 1960, с. 175. [Volev, Stefan. *Mladite stoletnitsi*. Sofia, Balgarski pisatel, 1960, str. 175].

ледения континент са построени и градове, които се осветляват от същите тези солеиди. Появява се и топосът Сахара отново: „Сахара се оказа благодатна пустиня и източник на неизчерпаема и евтина енергия – много по-евтина и безопасна от атомната“²³. Енергодобивът се осъществява посредством *хелиофренуми*, стъклени язовири с подлежащи тецове, които хващат по определен начин енергията, идваща от Слънцето, и я правя годна за употреба.

Искам да се спра и за кратък коментар върху няколко текста, които не се вписват напълно в зададените граници на изследването, но се допират до тях. Става дума за няколко научнофантастични романи след 1956 г., при които имаме подобни тенденции и мотиви, но без постигнатата утопия. Тоест цялото прекрояване на Земята по желания тертип все още не е осъществено. Това е фантастика *на близък прицел*, отнасяща се до близкото бъдеще, а не до векове напред, и в това отношение се доближава повече до съветската фантастика такава, каквато е идеологически пожелана в СССР през 1950-те²⁴.

Такъв текст е романът *Тайната на кораба „Пирин“* (1956) от П. Стъпов. В него е описана морска експедиция на метеоролози, които искат да пробват новата си климатична технология, с която да докарат вечна пролет в Европа (ПС 1956: 126-129). Утопията не е постигната още и в романите *Гости от вековете* (1956 г.) на Ст. Стайнов и *Акция „Благословен мир“*²⁵ (1964) на Ат. Георгиев, но и в двата текста обаче се прокрадва мечтата за стопяването на Антарктида, макар и за кратко. Искам да открия и сякаш единствения наличен момент на екологична прозорливост от всички прегледани текстове. В *Гости от вековете* българинът Петър, работещ за американската компания „Атомик Лимитед“, се усъмнява, че е добре да бъдат стопени ледовете на шестия континент: „При разтопяването ще се освободи толкова голямо количество вода, което ще повдигне нивото на всички океани и морета в света с цели 23 метра“²⁶ (СС: 36). Впрочем специално този българин не служи все още като образец на поведение, защото в началото на книгата той все още не е комунист и може би е замислен коментарът му да бъде интерпретиран като черноглед скептицизъм.

Ще спра дотук с огледа на техническите утопии след 1956 г. Както казах, това е период в българската научна фантастика, когато опитите в жанра са най-вече именно опити, текстовете остават прекалено схематични и направени по един колкото жанрови, толкова и идеологически модел. Нещата обаче постепенно се променят за жанра и за природата в него. Това се случва,

²³ Пак там, с. 200.

²⁴ Виж по този въпрос Геллер, Леонид. *Вселенная...* с. 81.

²⁵ Виж, макар и да става дума за един-два реда: Георгиев, Атанас. *Акция „Благословен мир“*. София, Народна младеж, 1963, с. 12. [Georgiev, Atanas. *Aksiya „Blagosloven mir“*. Sofia, Narodna mladezh, 1963, str. 12]

²⁶ Виж: Стъпов, Петър. *Тайната на кораба „Пирин“*. София, Народна култура, 1962, с. 36. [Stapov, Petar, *Taynata na koraba Pirin*. Sofia, Narodna kultura, 1962, str. 36].

условно казано, към средата на 1960-те г., когато се създават по-често и по-стойностни текстове от жанра. Стоянова отбелязва като причини за увеличението интерес към фантастичните форми възможността за експериментиране (научната фантастика като *новооткрито жанрово пространство*) и влиянието на преводната научна фантастика²⁷. Категорично намалява интересът към екскурзиите на героите в научно-техническите утопии, без формата да изчезне от литература ни окончателно.

Ще се спра за кратко на една новела, макар че изследването акцентува върху романа. Това е, защото ми се струва граничен текстът *4004 година* на Ал. Геров (сб. *Фантастични новели* – 1966), който привидно е утопия по образците на Дилов, Ангелов и другите, но всъщност в него действа един подривен за утопичното регистър на иронията и пародията.

Природата в *4004* също е напълно овладяна, съвсем по добре познатия модел:

Така се нареди животът другарю Георгиев, че всичко вече е строго планирано и още по-строго контролирано. Цялото земно кълбо е изчистено като капка роса. (...) Животни, насекоми и други паразити съществуват само в зоологическите паркове²⁸.

На моменти обаче това отношение към природата избива в откровена пародия, и то не посредством с други, а с канонични автори на съветската научна фантастика като Иван Ефремов. Уплашени от описанията на руския писател на различни чудовища, които са се появили органично извън Земята и на Земята, бъдещите комунисти са спрели всякакъв вид органическо развитие на природата, освен в океана за експериментални цели. Неговите брегове обаче биват строго охранявани: „Човек не можеше да допусне това и той своевременно сложи намордник на природата“²⁹, да не би случайно някое чудовище да излезе от него. На природата е сложен намордник и в следното отношение: всички са вегетарианци, не само хората, но и на хищниците се позволяват само синтетични храни. От една страна, това е проява на етично отношение към нечовешкия живот, от друга страна, по-скоро авторът подчертава колко са се отдалечили от природния инстинкт самите хора в желанието си да контролират природата.

Главният герой (Георгиев) в крайна сметка не заобичва бъдещия свят, не се чувства у дома си сред това полусинтетично човечество и предпочита да заспи, за да чака друго бъдеще, което е по-различно и в което ще има шанса да обитава тяло от плът (той е съживен в изкуствено тяло). Копнежът по естественото и природното надделява над технологичните прелести.

²⁷ Виж: Стоянова, Людмила. *Преображения...*, с. 28.

²⁸ Виж: Геров, Александър. *Фантастични новели*. София, Народна младеж, 1966, с. 146. [Gеров, Aleksandar. *Fantastichni noveli*. Sofia, Narodna mladezh, 1996, str. 146].

²⁹ Пак там.

Финалът, в който персонажът се отрича от живота в това бъдеще, а и хуморът, пародията, иронията, с които са наситени всички епизоди от екскурзията на героя из бъдещето, позволяват текстът да бъде четен и като своеобразна псевдо-утопия.

Ако през 1960-те българската фантастика се събужда за по-пълен и цветен живот, то трябва да мине още известно време, докато в нея се появи нещо като екологично мислене относно вредата, която човекът нанася на околния свят, да се открие някаква етична позиция спрямо екосистемите и субектите в тях (животните). Това в нашите научнофантастични романи става към края на 1970-те г. и предимно чрез образа на екокатастрофата. Защо тогава, а не по-рано или по-късно? Принципно след 1960-те г. научната фантастика (в света въобще) започва да се вълнува силно от екологичните катастрофи; това е особено поради влиянието на редица нехудожествени книги, издадени през 1960-те и 1970-те г., които предупреждават и прогнозираят, че светът ще става все по-зле поради прекаления ръст на населението и вредите от замърсяването на природата. Става дума за заглавия от типа на *Популационна бомба*³⁰ (1968) на Пол Елрих. Допълнително мотивират екологичната литература и обществени теми като последиците от парниковия ефект и изтъняването на озоновия слой³¹. Екологичното отношение може да се открие най-ярко в две книги, които могат да бъдат спокойно наречени еко-антиутопии, *Съдът на поколенията* (1978 г.) от Л. Николов и Г. Георгиев и *Енерган 22* на Х. Оливер. Ще се спра обаче първо на няколко други текста също доста важни в тази посока. Първи от тях е *Атомният човек* (1979) на Л. Дилов, прекроената версия на оригинала, който разгледах в началото на изследването.

В *Атомният човек* (1979 г.) има доста промени. Ще спомена една от най-важните; Джими Кук всъщност се оказва българин на име Митко Куков и е останал в самопричинена, а не инцидентна анабиоза, като заедно със заможни американци си е замразил тялото в чакане да бъде съживен в бъдещето. Също така слънцето, което разтопява Антарктида, е само едно. Има и други корекции, но ме интересува повече отношението към животните. Съвсем различна философия се откроява в този текст; цялата екоцидна образност, която по-горе изложих в цитати, е минимизирана до крайна степен и вече не може да става дума за екоцид. Технологичното разрастване на комунистическия свят е запазено, но тук то е подплатено вече с екологична съвест. Животните, вместо да бъдат ловувани и избите, са спасявани: „Пингвини ловим, тюлени, морски лъвове и ги пращаме към другия край на континента, да не загинат.

³⁰ Ehrlich, Paul R. *The Population Bomb*. New York, Buccaneer Books, 1968.

³¹ За развитието на екологичната тема в научната фантастика виж: Clute, John and Nicholls, Peter. *Ecology // Encyclopedia of Science Fiction*. 1993, p. 366.

Много е весело...³². За промените особено знаменателна е огледаната по-горе сценка с пеликана. В новия роман Светозар Лазов не си търси бластера, за да го убива, а оплаква неговата смърт: „ако бяха ми казали, че заради нашите удобства ще загине дори само една такава птица...“³³. Героите се утешават един-друг, че разтопяването на ледовете е голямо дело и дори и някои животни да умрат, то все пак става дума за саможертва, която ще доведе до по-голямото благоустройство на Земята³⁴. В известен смисъл това е невероятен комплимент за животните в един роман, който описва социалистическа утопия. Все пак саможертвата за светлото бъдеще е един от най-етичните и героичните актове, който може да извърши един комунистически персонаж.

Прекроени са и сценките с лова по дъното на океана. Марина в новия роман не убива раци за удоволствие, а е ихтиолог, който контактува с делфините (признати за разумни, дори говорещи посредством апарат с хората). Вместо сцени на лов сме свидетели на сцени на игра с морските бозайници.

Става ясно, че двете версии на романа имат съвсем различна философия относно природата. Пътят от единия тип литература до другия не е отражение толкова на личното развитие на личността Дилов, а по-скоро на обществени, културни и литературни процеси, свързани с развитието на по-екологично мислене. И така предишните художествени трактовки на отношенията между човека и природата в *Атомният човек* (1958) просто са остарели морално, нещо, което авторът е и усетил.

С *Атомният човек* (1979) приключвам анализа на експлоатацията на природата в утопиите и се насочвам изцяло към антиутопичния жанр. *Пътуване в Уибробия* (1975) на Емил Манов е образцова българска антиутопия, при която експлоатацията на природата се превръща в проводник на сатира и пародия. Това най-много си личи в онзи момент, при който философът Шпик разяснява ролята на природата в Уибробия:

Уибробците много обичат природата и ценят нейните красоти. При това те са я овладели и победили напълно. За това може да се съди например по отсъствието на каквито и да било животни и птици в населената част на страната, както и на домашни такива. Първите са изтребени, защото вдигали излишен шум, а вторите — поради тяхната безполезност. Особена грижа се полага за езерата и реките, дето се оттичат индустриалните и отходно-битови отпадъци — това се прави с цел да се оцветят по-модерно водите им³⁵.

³² Дилов, Любен. *Атомният човек*. София, Отечество, 1979, с. 10. [Dilov, Lyuben. *Atomniyat chovek*. Sofia, Otechestvo, 1979, str. 10].

³³ Пак там, с. 12.

³⁴ Виж пак там, с. 15.

³⁵ Уточнявам, че тук ползвам второто издание на романа. Виж: Манов, Емил. *Галактическа балада. Пътуване в Уибробия*. София, Български писател, 1986, с. 356-357. [Manov, Emil. *Galakticheska balada. Patuvane v Uibrobiya*. Sofia, Balgarski pisatel, 1986, str. 356-357].

Шпик продължава още дълго да изрежда и други „грижи“ за природата, но и от цитираното е достатъчно да се види, че пасажът може да се прочете като пародия на отношението към природата в родната научнофантастична линия (утопиите). От самата реторика – „овладели и победили напълно“ – през това, че животните са премахнати от населените части на страната, до свръхиндустриализацията на обществото (макар и тук да са отчетени последствия от нея), всичко изглежда като негативно отражение на практиките на бъдещите комунистически общества. Романът на Манов се чете традиционно като критика на съвременния западен свят³⁶, без да има скрити нападки към родната реалност и литература, но дори и той да е най-вече такъв, не може да се отрече колко приближени стават изведнъж употребата на природата в една от известните ни антиутопии и цялостното отношение към природния свят в социалистическата научнофантастична утопия след 1956 г.

Сега ще се насоча към категорично най-преситената от екокатастрофи книга в българската литература (по всяка вероятност не само във фантастиката) – *Съдът на поколенията* (1978). Това е дебютният роман на иначе каноничния, когато става дума за българска научна фантастика – Любомир Николов, написан в съавторство с писателя и преводач Георги Георгиев. Романът е забравен вече от читатели и критика и не без основание, защото той е откровено казано пропаганден текст. Толкова идеологически повлиян в реториката си, че дори романите след 1956 г. изглеждат умерени в сравнение. И все пак – *Съдът на поколенията* е може би първият екороман в научната ни фантастика, при който доминираща и основна е екологичната тема, последиците от прекомерната експлоатация на природата.

Самото заглавие загатва какъв е сюжетът – има две времеви линии, през които се развива той, и двете поместени в бъдещето. Първата е локализирана в Ню Йорк през 2036 г., а втората през двадесет и пети век. В първата линия капитализмът е все още активен, експлоатациите от страна на Запада (най-вече САЩ и неговите подчинени латински колонии) на природата са разнообразни и екстремни в последиците си. Някои от хората са принудени да се разхождат навън с кислородни маски, улиците са едва видими от гъст смог, законите, забраняващи дизеловите двигатели, се прескачат или заобикалят, има множество електрически коли, които обаче не помагат, мътен/сив дъжд, изсечени гори, масови заболявания, мутации и т.н. През XXV век обаче комунизмът вече е победил, създадено е технологично и нравствено свършено общество, което е утопия по всички параграфи, освен по един – дори те не могат все още

³⁶ Виж за подобен прочит: Константинова, Елка. *Въображаемото и реалното. Фантастиката в българската художествена проза*. София, УИ „Климент Охридски“, 1987, с. 175. [Konstantinova, Elka. *Vaobrazhaemoto i realnoto. Fantastikata v balgarskata hudozhestvena proza*. Sofia, UI „Kliment Ohridski“, 1987, str. 175].

напълно да се оправят с последиците от екологичните катастрофи. Затова и посредством машина на времето в бъдещето са отвлечени общо седемдесет и осем обвиняеми (военни, нефтени магнати, политици, учени и т.н.) от миналото. По време на процеса се изказват всички престъпления на капиталистичните режими и отделните корпорации, вплетени във властовите им структури, спрямо природната среда. Експлоатацията включва неща от типа на: атомни опити, употреба на химически оръжия, които като страничен ефект са довели до появата на труднозаличими пустини, надводни градове, които отравят океана със своите заводи (припомням, че в социалистическите утопии се строят градове в Антарктида), аварии с нефтени танкери и много други. Последният ден на процеса дава показ и на престъпленията на трима американци, собственици на компания „Марс Интернешънъл“, които са виновни за унищожаването не на земната фауна, а тази на Марс. Прави впечатление и избиването на морските видове: „Това са 84 вида китове и 43 вида делфини.“³⁷. Сред най-страшните последици за хората на бъдещето обаче е тяхната репутация сред извънземните. „Единственото, което желаем, е да не се приближавате към нас“³⁸, казват те при първия контакт.

Това, което прави впечатление в престъпленията на хората от двадесет и първи век, е, че понеже те са извършени от капиталисти, мотивацията зад тях се свежда до печалбата на пари по някакъв начин, борбата за власт или усъвършенстването на военния потенциал. Капиталистите използват природата за дивиденди, които ще облагодетелстват определени класи или личности в обществото, и нямат, за разлика от комунистите, цел да строят нов свят. При все това свръхиндустриализацията, екоцидът, безразличието дори към природата извън Земята – всичко е налично и в утопиите, които разгледах по-горе. За разлика от при Манов (и донякъде Геров), тук не може да става дума за пародия или сатира на ранните български научнофантастични утопии. Просто във време на екологично пробудено мислене по-ранното отношение на комуниста към природния свят добива антиутопични измерения. Следователно персонажите и режимите, които индустриализират природата до крайна степен и са безразлични към последиците, се превръщат изцяло в западни капиталисти. Това не означава обаче, че друга черта на комунистическите утопии е изгубена за българската фантастика – а именно технологичният оптимизъм. Надеждата, че по-съвършени технологии могат да се оправят с екокатастрофите, остава дълго време жива.

Година след *Съдът на поколенията* излиза и малко по-сполучливият роман *Очите на професор Самберг* (1979 г.) на Любомир Пеевски, който тръгва към темата за природата и

³⁷ Николов, Л., Георгиев, Г. *Съдът на поколенията*. София, Народна младеж, 1978, с. 76. [Nikolov, L., Georgiev, G. *Sadat na pokoleniyata*. Sofia, Narodna mladezh, 1978, str. 76].

³⁸ Пак там, с. 126.

човека по различен начин от досега разгледаните. Интересното в случая на този текст е, че това е полемичен роман дотолкова, доколкото в него се сблъскват два светогледа. Този на радикалния еколог – професор Самберг, който смята, че институтът трябва да завземе света, а после да затрие целия технологичен прогрес, защото иначе човекът неизбежно някак ще погуби Земята, и този на Ивац, който защитава технологичното развитие: „Нима може да отречете, че науката изведе човека от света на приказките. Направи го всемоушен“³⁹. Позицията на българина е, че човечеството просто ще намери някой нов начин, нова технология или нов природен ресурс, който ще ги спаси от евентуална екокатастрофа. Налице е известна абстрактност в надеждата на българина, емоционалният патос и оптимизъмът явно трябва да компенсират в очите на читателя, а и на Самберг, липсата на по-убедителни аргументи, които може и сигурно съществуват, но Пеевски не търси особено силно да изкаже.

В известно отношение това е конфликт на новопобудилото се в българската фантастика екологично мислене, тук изродено в краен песимизъм, и типичният от по-ранните романи утопичен и технофилски оптимизъм. Даден е дан на възможността от екокатастрофа, но същевременно антагонистът в текста е именно Самберг, който желае да прекрои обществото така, че тези заплахи да не съществуват. Неговият институт е унищожен в края на романа, след като започва преждевременна битка с човечеството над повърхността, но самият професор успява да остане жив и да се измъкне заедно с едно от протежетата си. Така той, победен сега, но готов да се завърне в бъдеще, се превръща в нещо като обобщаваща фигура на антипрогресните сили, за които човечеството трябва да бди. Освен капиталисти, нацисти и т.н., враговете на човешкото бъдеще могат да бъдат и еконастроени революционери. *Очите на професор Самберг* се оказва текст, разпънат между екологичното съзнание, което отчита съществуването на етичните проблеми в прекомерната експлоатация на природата, и прекомерния технологичен оптимизъм от утопичната линия в българската фантастика.

Стигам и до последното произведение, което ще разгледам – втората, след *Съдът на поколенията*, екоантиутопия в българската научна фантастика от социалистическия период – *Енерган 22* (1981) на Хаим Оливер. Тя е може би „най-живата“ от разгледаните книги, като е преиздадена през 2019 г.⁴⁰ и се радва и днес на известен читателски успех. Романът не разказва за далечното бъдеще на победилия комунизъм, а социалистическата утопия я има само в отпратки към Острова, който никога не е описан подробно на читателя. Действието вместо това се развива в латиноамериканска обстановка, измислената страна Веспучия и най-вече в нейната

³⁹ Виж: Пеевски, Любомир. *Очите на професор Самберг*. София, Народна младеж, 1979., с. 65 [Peevski, Lyubomir. *Ochite na profesor Samberg*. Sofia, Narodna mladezh, 1979, str. 65].

⁴⁰ Оливер, Хаим. *Енерган 22*. София, Вижън Букс, 2019. [Oliver, Haim. *Energan 22*. Sofia, Vizhan Buks, 2019].

столица Америго Сити, където властват Командора (шеф на тайната полиция), Княза и петролният магнат Мак Харис. Въпреки че режимът е репресивен, а медиите напълно овладени, истинският антиутопичен характер на Веспучия се разкрива особено в екологичните бедни, породени от неспирната експлоатация на природата:

А междувременно петролните рафинерии и химическите заводи се размножаваха в геометрична прогресия, защото без тях не можеше, защото те произвеждаха дрехи, аромати, коли... И храна. И енергия... И на пристанището спираха все повече танкери. И нефтените полета притискаха вече и самия град и нахлуваха в неговия център под сянката на Индикатора. И комините бълваха ли, бълваха отрова... Омагьосаният кръг на гибелта... ⁴¹

Въпреки „нефтените полета“, най-големият маркер на екологичната катастрофа в романа е все пак отровният смог Стайфли, който принуждава всички да носят кислородни маски и който води до нова болест на дихателните пътища – стайфлит. До такава степен е замърсен въздухът от този смог, че апартаментите на хората трябва да са обзаведени с кислородни кранове, за които плащат и непосилни такси.

Евентуално спасение за Веспучия се открива в енергана, свръхевтино и екологично чисто гориво (осем цента литъра), което може да унищожи енергийния монопол на Мак Харис, както и на всички магнати, подобни на него. И в тази книга, както при *Очите на професор Самберг*, прави впечатление, че технологията позволява експлоатацията на природата, но решението на екологичните катастрофи е отново технологично. Спасението за хората и тук е обещавано в идването на някое ново изобретение, което ще позволи на човечеството да преживее последиците от предишните си действия. Технологичният оптимизъм, дори в нашите антиутопии, никога не умира напълно.

След като се спрях на повечето утопии и антиутопии в българската научна фантастика след 1956 г., за да видя как е мислена природата в тях и по-специфично – нейната експлоатация и употребата ѝ като база за технологични проекти, забелязвам, че има известно приближаване при утопичните и антиутопичните текстове в начините, по които природният свят е третиран от комунистическите персонажи и капиталистическите персонажи. Приближаването е в свръхиндустриализацията, убийството на животни и изстреблението на животински видове (понякога целенасочено, понякога не), търсенето на нови технологии, все по-ефективни в извличането на каквото е ценно от околния свят. Това приближаване също така не е убягнало на автори като Емил Манов и донякъде Александър Геров, които пародират отношението на

⁴¹ Оливер, Хаим. *Енерган* 22. София, Отечество, 1981, с. 19-20. [Oliver, Haim. *Energan* 22. Sofia, Otechestvo, 1981, str. 19-20].

бъдещия комунист към природата като нещо, което трябва да бъде завладяно/победено. Раздалечаването е, разбира се, идеологически предопределено – в антиутопичните общества природата се експлоатира с цел благодетелстване на определена класа или личност с власт и пари. Тоест този тип експлоатация е деструктивна и егоистична, докато при комунистическите утопии по-скоро става дума за прекрояване на света и въобще за градивен/светостроителен импулс. Само че този светостроителен импулс е съчетан също с екологично безразличие и пренебрежение спрямо интересите на всичко, което не е човек. Налична е една екологична слепота, която произтича от противопоставянето на човек и природа в съветската литература през 1950-те. Експлоатацията тогава не е видяна негативно, а е оправдана, дори приветствана. Може да се каже, че с пробуждането на фантастиката ни за екокатастрофите и последствията от недобросъвестната употреба на ресурсите на природния свят, природата вече не е изобразявана като победен враг в комунистическото бъдеща, а вместо това като жертва на капиталистическия Запад. Така отношението към природата търпи еволюция в българската научна фантастика, макар че други елементи от социалистическата утопия, като технологичния оптимизъм и вярата в човешкия прогрес, сякаш остават живи.

Библиография

Ангелов, Димитър. *Земята пред гибел*. София, Народна култура, 1956. [Angelov, Dimitar. *Zemyata pred gibel*. Sofia, Narodna kultura, 1956].

Георгиев, Атанас. *Акция „Благословен мир“*. София, Народна младеж, 1963. [Georgiev, Atanas. *Aktsiya „Blagosloven mir“*. Sofia, Narodna mladezh, 1963].

Геров, Александър. *Фантастични новели*. София, Народна младеж, 1966. [Gerov, Aleksandar. *Fantastichni noveli*. Sofia, Narodna mladezh, 1966].

Геллер, Леонид. *Вселенная за пределом догмы*. Лондон, Overseas Publication Interchange, 1985. [Geller, Leonid. *Vselennaya za predelami normy* (Soviet Science Fiction). London, Overseas Publication Interchange, 1985].

Волев, Стефан. *Младите столетници*. София, Български писател, 1960. [Volev, Stefan. *Mladite stoletnitsi*. Sofia, Balgarski pisatel, 1960].

Манов, Емил. *Галактическа балада. Пътуване в Уибробия*. София, Български писател, 1986. [Manov, Emil. *Galakticheska balada. Patuvane v Uibrobiya*. Sofia, Balgarski pisatel, 1986].

Марков, Георги. *Победителите на Аякс*. София, Народна младеж, 1959. [Markov, Georgi. *Pobeditelite na Ayaks*. Sofia, Narodna mladezh, 1959].

Николов, Л., & Георгиев, Г. *Съдът на поколенията*. София, Народна младеж, 1978. [Nikolov, L., & Georgiev, G. *Sadat na pokoleniyata*. Sofia, Narodna mladezh, 1978].

Пеевски, Любомир. *Очите на професор Самберг*. София, Народна младеж, 1979. [Peevski, Lyubomir. *Ochite na profesor Samberg*. Sofia, Narodna mladezh, 1979].

- Оливер, Хаим. *Енерган 22*. София, Отечество, 1981. [Oliver, Haim. *Energan 22*. Sofia, Otechestvo, 1981].
- Оливер, Хаим. *Енерган 22*. София, Вижън Букс, 2019. [Oliver, Haim. *Energan 22*. Sofia, Vizhan Buks, 2019].
- Дилов, Любен. *Атомният човек*. София, Народна младеж, 1958. [Dilov, Lyuben. *Atomniyat chovek*, Sofia, Narodna mladezh, 1958].
- Дилов, Любен. *Атомният човек*. София, Отечество, 1979. [Dilov, Lyuben. *Atomniyat chovek*, Sofia, Otechestvo, 1979].
- Константинова, Елка. *Въображаемостта и реалното. Фантастиката в българската художествена проза*. София, УИ „Климент Охридски“, 1987. [Konstantinova, Elka. *Vaobrazhaemoto i realnoto. Fantastikata v balgarskata hudozhestvena proza*. Sofia, UI „Kliment Ohridski“, 1987].
- Сапарев, Огнян. *Фантастиката като литература*. София, Просвета, 1990. [Saparev, Ognyan. *Fantastikata kato literatura*. Sofia, Prosveta, 1990].
- Стъпов, Петър. *Тайната на кораба „Пирин“*. София, Народна култура, 1962. [Stapov, Petar, *Taynata na koraba Pirin*, Sofia, Narodna kultura, 1962].
- Стоянова, Людмила. *Преображения на фантастичното в българската проза*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1996. [Stoyanova, Lyudmila, *Preobrazhenie na fantastichnoto*, Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”, 1996.]
- Стайнов, Стоян. *Гости от вековете*. София, Народна младеж, 1956. [Staynov, Stoyan. *Gosti ot vekovete*, Sofia, Narodna mladezh, 1956].
- Ehrlich, Paul R. *The Population Bomb*. New York, Buccaneer Books, 1968.
- Clute, John and Nicholls, Peter. *Ecology // Encyclopedia of Science Fiction*. 1993.